

PREVALENCE NÁVYKOVÉHO CHOVÁNÍ U DĚTÍ V 11 A 15 LETECH V RÁMCI STUDIE ELSPAC

THE PREVALENCE OF ADDICTIVE BEHAVIOR IN 11 AND 15 YEAR OLD CHILDREN AT THE ELSPAC STUDY

Jan Sebastian NOVOTNÝ

Katedra psychologie a aplikovaných sociálních věd
Filozofická fakulta Ostravské Univerzity v Ostravě
Reální 5, Ostrava 701 03
e-mail: sebastian.novotny@osu.cz

Petr Okrajek

Výzkumné pracoviště preventivní a sociální pediatrie
Lékařská fakulta Masarykovy Univerzity
Bieblova 16, Brno 613 00
e-mail: pokrajek@med.muni.cz

Tato práce byla vytvořena s podporou grantu IGA MZ ČR č. NS 9668-4/2008.

Abstrakt

Návykové chování u dětí a dospívajících představuje rizikovou okolnost, která má ve většině případů výrazně negativní vliv na vývoj jedince v adolescenci, stejně jako má negativní konsekvence i v dospělosti. Příspěvek popisuje prevalenci návykového chování u skupiny více jak 1600 dětí a dospívajících ve věku 11 a 15 let v rámci studie ELSPAC. Výsledky se shodují s jinými studiemi a prokázaly relativně vysoké hodnoty prevalence návykového chování, především v oblasti kouření a konzumace alkoholu (kde dosahuje hodnot přes 70 %). Dalším zjištěním je skutečnost, že dívky jsou signifikantně ohroženější skupinou než chlapci.

Klíčová slova: dítě, adolescent, kouření, alkohol, drogy, prevalence, návykové chování

Abstract

Addictive behavior in children and adolescents represents a risk factor, which has in most cases a significant negative impact on the development of individual in adolescence, as well as the negative consequences in adulthood. The paper describes the prevalence of addictive behavior in a group of more than 1,600 children and adolescents at the ELSPAC study. The results are consistent with other studies and showed relatively high prevalence of addictive behavior, especially in the smoking and alcohol consumption (over 70% of respondents). Another finding is that girls are significantly more vulnerable group than boys.

Keywords: child, adolescent, smoking, alcohol, drugs, prevalence, addictive behavior

ÚVOD

Užívání návykových látek, resp. návykové chování (jako širší pojem) u dětí a dospívajících představuje již řadu let závažný společenský problém.

Mezi příčiny návykového chování je možné zařadit širokou plejádu působících vlivů a okolností. Od geneticky podmíněné náchylnosti (Borras, Coutelle, Rosell, et al., 2000), přes osobnostní charakteristiky a obtíže, až po vlivy z blízkého sociálního okolí (Forster, Chen, Blaine, 2003). Mezi nejčastěji studované příčiny patří snadná dostupnost, cena spojená s opatřováním (Csémy, Chomynová, Sadílek, 2009), vliv médií a reklamy a nevhodný výchovný styl v rodině (kde se jako nejhorší jeví nezáměr a nedostatek pravidel, jako protektivní naopak výchovné styly, zahrnující větší míru autority a citové vazby) (Baumrind, 1991; Becoña, Martínez, Calafat et al., 2012). Dále pak špatný studijní výkon, nízké sebehodnocení (self-esteem), špatné vztahy s rodiči, nedostatek sociální konformity, hledání vzrušení (sensation-seeking), užívání drog vrstevnickým okolím apod. (Newcomb, Maddahian, Bentler, 1986).

Motivace pro snahy o prevenci, kontrolu a odstranění návykového chování vychází především z hrožících důsledků tohoto chování jak pro jedince samotného, tak pro společnost jako takovou. Časně vystavení návykovým látkám a jejich užívání je častým prediktorem pozdějšího užívání, stejně jako některých psychiatrických poruch (Gil, Wagner, Tubman, 2004; Tubman, Vicary, von Eye, Lerner, 1990). Užívání návykových látek je možné spojit s řadou problémů ve věku kolem 30 let (Rohde, Lewinsohn, Seeley et al., 2007). Kouření má dlouhodobý negativní vliv na zdraví jedince a tím představuje i socio-ekonomický problém. Užívání alkoholu je také spojeno s negativními zdravotními důsledky, stejně jako s akutním vlivem na sociální schopnosti jedince. Dlouhodobější užívání nelegálních drog vede často k závažné devastaci organismu a vlivem souvisejících okolností (např. potřebou obstarat si dávku, finanční náročnost,...) se nežádoucím způsobem projevuje i v sociálním životě jedince a v jeho charakteru (postoje, hodnoty).

V rámci mezinárodní longitudinální studie ELSPAC (Evropská longitudinální studie těhotenství a dětství)¹ jsme se zaměřili na problematiku rizikového chování u dětí a dospívajících, konkrétně na téma „shlukování rizikového chování u adolescentů v souvislostech jednotlivých charakteristik jejich osobnosti a sociálního prostředí“. Získaná data mimo jiné umožňují i dílčí analýzu a popis prevalence vybraných typů návykového chování u dětí v 11 a 15 letech. V následujícím textu bychom rádi představili tato zjištění.

METODOLOGIE

Cílem výzkumu je zjistit prevalenci několika typů rizikového návykového chování u dětí ve věku 11 a 15 let a posoudit vliv pohlaví dítěte na rozložení těchto hodnot.

Jako návykové chování jsme vybrali:

- 1) kouření,
- 2) užívání alkoholu,
- 3) užívání nelegálních drog (např. marihuana, hašiš, pervitin atd.),
- 4) užívání psychoaktivních hub (např. lysohlávky apod.),
- 5) čichání těkavých látek,
- 6) návykové chování ve vztahu k PC (pro skupinu 11letých²).

¹ ELSPAC je prospektivní dlouhodobou studií, která probíhá v několika evropských zemích a sleduje vybrané soubory dětí a jejich rodiny od těhotenství matky, přes porod, šestinedělí a kojenecké období až do 19 let věku dítěte s cílem identifikovat faktory podílející se na zdravém vývoji dětí, respektive pokusit se postihnout ty vlivy, které zdravý vývoj dětí ohrožují.

² pro skupinu 15letých nebyly v okamžiku psaní příspěvku ještě k dispozici data v elektronické podobě.

Výzkumný vzorek tvořilo 1695 dětí ve věku 11 let a 1603 adolescenti ve věku 15 let. Rozložení podle pohlaví bylo následující:

Tabulka 1: Rozdělení respondentů podle pohlaví

Pohlaví	11 let		15 let	
	N	%	N	%
Chlapec	869	51,3	786	49
Dívka	826	48,7	817	51

Data byla získána pomocí baterie dotazníků zaměřených na získání dat od dětí a jejich rodičů. Tyto dotazníky byly vytvořeny odbornou skupinou pracovníků výzkumné studie a zjišťují informace z jednotlivých oblastí života všech respondentů.

Dotazníky se kódují podle předem stanovených propracovaných instrukcí a následně se převádějí do elektronické formy (celý tento proces je na několika výstupech pečlivě kontrolován). Posléze byla data zpracována v programu IBM SPSS Statistics 19 standardními statistickými metodami – vybrané proměnné byly testovány pomocí kontingenčních tabulek s využitím Pearsonova χ^2 testu a Fisherova exaktního testu (pro čtyřpolní tabulky).

Kódování přítomnosti rizikového chování se lišilo pro jednotlivé věkové úrovně. U skupiny 15letých jsme sledovali přítomnost pravidelného chování (kouření, konzumace alkoholu atd.). U skupiny 11letých jsme přidali navíc kategorii „experimentálního užití“ (jednou až dvakrát). K tomuto kroku nás vedly zjištění jiných výzkumů, které poukazují na skutečnost, že toto období (kolem 11 roku) se stává nejčastějším časovým rámcem pro první setkání s návykovou látkou (Csémy, Chomynová, Sadílek, 2009).

ZJIŠTĚNÍ

Výsledky budou prezentovány pro jednotlivé typy návykového chování a pro obě věkové skupiny. Výsledky včetně zhodnocení statistické významnosti uvádějí jednotlivé tabulky. Hladina významnosti je pro všechny tabulky $p < 0,05$.

Kouření

Tabulka 2: Zkušenosti s kouřením ve věku 11 let (v %)

N=1695	Zkušenosti s kouřením		
	Pravidelně	Jenom vyzkoušel/a	Nikdy
Celý vzorek	4,1	15,7	80,2
Chlapci	5,3	18,4	76,3
Dívky	2,9	12,8	84,3
$\chi^2 = 18,551$; Asymp. Sig. < ,001			

Tabulka ukazuje, že ve věku 11 let má již pětina respondentů zkušenost s cigaretou. Chlapci přitom mají signifikantně vyšší zkušenost než dívky (konkrétně 1,51krát větší). Při pohledu na následující tabulku je možné si všimnout, že ve věku 15 let se tento poměr změnil a větší

(navíc pravidelnou) zkušenost s kouřením mají dívky (opět se zde projevil signifikantní rozdíl).

Tabulka 3: Zkušenosti s kouřením ve věku 15 let (v %)

N=1603	Pravidelné zkušenosti s kouřením	
	Ano	Ne
Celý vzorek	39,1	60,9
Chlapci	35,1	64,9
Dívky	42,8	57,2
$\chi^2 = 10,044$; Exact Sig. = ,002		

Zároveň je vhodné upozornit na skutečnost, že především ve skupině dívek kouří pravidelně téměř polovina z celého vzorku.

Užívání alkoholu

Z pohledu zkušeností s alkoholem a jeho užíváním je možné označit situaci za ještě méně příznivou, protože zde má určitou zkušenost s alkoholem necelá polovina respondentů již ve věku 11 let.

Tabulka 4: Zkušenosti s alkoholem ve věku 11 let (v %)

N=1695	Zkušenosti s užíváním alkoholu		
	Pravidelně	Jenom vyzkoušel/a	Nikdy
Celý vzorek	1,5	39,5	59,0
Chlapci	1,0	43,3	55,7
Dívky	1,9	35,6	62,5
$\chi^2 = 12,324$; Asymp. Sig. = ,006			

Ve věku 11 let se opět projevila větší zkušenost chlapců oproti dívkám (1,18krát větší zkušenost). Stejně jako v případě kouření se ale vzájemný poměr v 15 letech věku mění v neprospěch dívek, kde pravidelně konzumují alkohol tři čtvrtiny respondentek. Vysoké hodnoty jednorázové zkušenosti s alkoholem se transformují do pravidelného užívání u obou pohlaví.

Tabulka 5: Užívání alkoholu ve věku 15 let (v %)

N=1603	Pravidelné zkušenosti s užíváním alkoholu	
	Ano	Ne
Celý vzorek	72,5	27,5
Chlapci	69,2	30,8
Dívky	75,7	24,3
$\chi^2 = 8,514$; Exact Sig. = ,004		

V obou věkových skupinách je možné pozorovat signifikantní rozdíl mezi oběma pohlavími.

Užívání nelegálních drog

Zkušenosti respondentů s nelegálními drogami jsou výrazně nižší oproti alkoholu a cigaretám (což může být ovlivněno celou řadou důvodů). Jak ale ukazuje Tabulka 7, ve věku 15 let má pravidelnou zkušenost s některou z nelegálních drog desetina adolescentní populace.

Tabulka 6: Zkušenosti s nelegálními drogami ve věku 11 let (v %)

N=1695	Zkušenosti s užíváním nelegálních drog		
	Pravidelně	Jenom vyzkoušel/a	Nikdy
Celý vzorek	0	0,1	99,9
Chlapci	0	0,1	99,9
Dívky	0	0,0	100,0
	$\chi^2=0,953$; Exact Sig. = 1,000		

Tabulka 7: Užívání nelegálních drog ve věku 15 let (v %)

N=1603	Pravidelné zkušenosti s užíváním nelegálních drog	
	Ano	Ne
Celý vzorek	9,7	90,3
Chlapci	10,3	89,7
Dívky	9,1	90,9
	$\chi^2 = 0,687$; Exact Sig. = ,445	

V tomto případě jsou výsledky obou pohlaví vyrovnané a není mezi nimi signifikantní rozdíl. Zmíněný je zde pouze nárůst procenta uživatelů nelegálních drog.

Užívání psychoaktivních hub (např. lysohlávky)

Vzhledem k charakteristice české „drogové“ scény jsme užívání psychoaktivních hub zařadili jako samostatnou kategorii. Výsledky prezentují následující dvě tabulky.

Tabulka 8: Zkušenosti s užíváním psychoaktivních hub ve věku 11 let (v %)

N=1695	Zkušenosti s užíváním psychoaktivních hub	
	Pravidelně/jenom vyzkoušel/a ³	Nikdy
Celý vzorek	0,4	99,6
Chlapci	0,3	99,7
Dívky	0,5	99,5
	$\chi^2 = 0,202$; Exact Sig. = ,719	

³ z důvodů porušení předpokladů testu jsme byli nuceni spojit dohromady kategorie „pravidelná zkušenost“ a „pouze vyzkoušel/a“.

Tabulka 9: Užívání psychoaktivních hub ve věku 15 let (v %)

N=1603	Pravidelné zkušenosti s psychoaktivních hub	
	Ano	Ne
Celý vzorek	0,9	99,1
Chlapci	1,3	98,7
Dívky	0,6	99,4
	$\chi^2 = 1,918$; Exact Sig. = ,199	

Jak je možné z tabulek vyčíst, je užívání psychoaktivních hub v dětské a adolescentní populaci velmi vzácné. Pohlaví zde přitom nehraje žádnou roli.

Čichání těkavých látek

Čichání těkavých látek představuje vysoce nebezpečnou formu návykového chování. Jak ukazují Tabulky 10 a 11 je toto chování zastoupeno v obou věkových skupinách v minimální míře.

Tabulka 10: Zkušenosti s čicháním těkavých látek ve věku 11 let (v %)

N=1695	Zkušenosti s čicháním těkavých látek	
	Pravidelně/Jenom vyzkoušel/a ⁴	Nikdy
Celý vzorek	0,1	99,9
Chlapci	0,1	99,9
Dívky	0,0	100,0
	$\chi^2 = 0,951$; Exact Sig. = 1,000	

Tabulka 11: Čichání těkavých látek ve věku 15 let (v %)

N=1603	Pravidelné zkušenosti s čicháním těkavých látek	
	Ano	Ne
Celý vzorek	0,8	99,2
Chlapci	0,8	99,2
Dívky	0,7	99,3
	$\chi^2 = 0,006$; Exact Sig. = 1,000	

Ani zde nehraje roli vliv pohlaví.

Návykové chování ve vztahu k PC

V otázce návykového chování ve vztahu k PC jsou zatím k dispozici pouze data z 11 let věku, které představuje Tabulka 12.

⁴ z důvodů porušení předpokladů testu jsme byli nuceni spojit dohromady kategorie „pravidelná zkušenost“ a „pouze vyzkoušel/a“.

Tabulka 12: Návykové chování ve vztahu k PC ve věku 11 let (v %)

N=1695	Zkušenosti s návykovým chováním ve vztahu k PC ⁵	
	Denně	Nepravidelně ⁶
Celý vzorek	34,2	65,8
Chlapci	45,7	54,3
Dívky	22,1	77,9
$\chi^2 = 103,955$; Exact Sig. < ,001		

Jak data naznačují, tráví téměř polovina chlapců v 11 letech každý den čas hraním her (u dívek se jedná o cca jednu pětinu respondentek, celý vzorek tvoří třetinu). Kalkulací OR (odds ratio) jsme zjistili, že chlapci mají 2,97krát větší sklon k tomuto typu chování.

V tomto případě se prokázal vliv pohlaví na přítomnost daného typu chování. Vypočtená síla závislosti návykového chování ve vztahu k PC na pohlaví je slabá až střední (Cramer's V = ,249).

DISKUZE A ZÁVĚR

Zjištěné hodnoty prevalence návykového chování je možné v našich podmínkách srovnat především s výzkumnou studií ESPAD (Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách).

V otázce kouření tabáku odpovídají naše zjištění studii ESPAD v obou věkových kategoriích. Věk 11 let je nejčastějším obdobím prvního experimentování s cigaretami (Csémy, Chomynová, Sadílek, 2009). U pravidelného kouření v 15 letech věku jsou námi zjištěné hodnoty ještě vyšší (studie ESPAD udává 23,4 % denních kuřáků u chlapců a 26,8 % u dívek). To je možné vysvětlit tím, že v rámci studie ELSPAC hodnotili adolescenti své kouření pomocí pojmu „pravidelně“, které nemusí nutně implikovat každodenní kouření (přestože je to velmi pravděpodobné). Potvrdily se také odlišnosti v návaznosti na pohlaví, kdy dívky kouří častěji než chlapci. Csémy a kolegové tuto skutečnost vysvětlují v souvislostech s vývojovým trendem kouření dospívajících, kdy u chlapců dochází k mírnému poklesu. Rozdíly připisují tomu, že u chlapců došlo ke změnám v chování (v dlouhodobé perspektivě), zatímco dívky tento trend neovlivňuje (tamtéž).

Podobně v otázce užívání alkoholu odpovídají naše zjištění předchozím výzkumům ve většině svých parametrů. Vyšší hodnoty pravidelné konzumace alkoholu oproti studii ESPAD si opět vykládáme především odlišným způsobem vnímání pravidelnosti (resp. odlišným způsobem získávání odpovědi na tyto otázky). Přesto se domníváme, že zjištěné hodnoty jsou alarmující, a ukazuje se, že současné nástroje k restrikci konzumace alkoholu neplnoletými (např. skrze zákony apod.) jsou naprosto nevyhovující. Mezi vysvětlující příčiny takto vysokých hodnot bychom na prvním místě položili především sociální vlivy (vrstevnické skupiny, „socializační“ efekt alkoholu). Dále je možné uvažovat také o kompenzační funkci alkoholu vzhledem k životním okolnostem (tlumení stresu, kompenzační funkce v rámci rodinných konfliktů apod.).

V užívání nelegálních drog, resp. psychoaktivních hub jsou zjištěné hodnoty prevalence výrazně nižší. Rozdíl mezi kategorií nelegálních drog a psychoaktivních hub (který činí cca 10 %) je možné vysvětlit především tím, že houby nejsou natolik běžnou komoditou, na rozdíl od marihuany, která je nejčastěji užívanou drogou (dle Csémy, Chomynová, Sadílek, 2009).

⁵ zde je myšleno hraní počítačových her

⁶ zde spadají odpovědi „ano, někdy“, „ano, příležitostně“, „ne, nikdy“

Vliv zde podle našeho názoru hraje i vliv sociálního okolí a určitá uniformita v konzumované droze.

U obou kategorií nelegálních drog jsou námi zjištěné hodnoty nižší než ve studii ESPAD. To je možné vysvětlit odlišnou metodikou a pojetím dat v rámci obou studií.

Navíc oproti studii ESPAD jsme se zaměřili také na otázku návykového chování ve vztahu k PC (v 11 letech věku). Zjištěné výsledky poukazují na to, že především chlapci tráví relativně velké množství času u počítače (téměř polovina z nich tráví denně čas na počítači hráním her). Vzhledem k relativně nízkému věku je možné vyjádřit obavu ohledně negativního vlivu této skutečnosti na rozvoj některých atributů osobnosti. Zmínit můžeme např. možné narušení rozvoje sociálních dovedností a vazeb, narušení vnímání reality (např. u bojových her nebo simulátorů automobilů), ovlivnění morálního a hodnotového systému, snížení školní výkonnosti, zvýšení úzkostnosti a nervozity, zvýšenou hostilitu a podrážděnost apod. (srov. Lowinson, 2004; Derevensky & Gupta, 2004). V pozdějším věku může ve vážnějších případech vést toto chování k rozvoji počítačové závislosti, projevující se především kompulzivním „internetovým a počítačovým“ chováním (Young, 1998).

Z prospektivního hlediska dalšího výzkumu se nabízí především zkoumání detailnějších informací o sledované problematice. Konkrétně je možné uvést např. podrobnější snímání informací (rozlišení počtu cigaret, vývojová křivka množství vykouřených cigaret apod.), posouzení vlivu dalších kontextuálních vlivů (struktura rodiny, funkčnost rodiny, vzdělání rodičů, typ školy dítěte, vlivy vrstevnických skupin atd.) a vzájemné srovnání těchto nových dat, vnímání rizikovosti návykového chování apod.

Závěrem je možné shrnout, že zjištěné hodnoty prevalence odpovídají poznatkům z dalších výzkumů na toto téma. Celkově je prevalence návykového chování v populaci adolescentů vysoká a i tato studie podporuje potřebu dalších intervenčních zásahů v této oblasti. Jako ohroženější skupina (především v oblasti kouření a konzumace alkoholu) se signifikantně jeví dívky.

LITERATURA

- Baumrind, D. (1991). The Influence of Parenting Style on Adolescent Competence and Substance Use. *The Journal of Early Adolescence*, 11 (1), 56–95.
- Becoña, E., Martínez, Ú., Calafat, A. et al. (2012). Parental styles and drug use: A review. *Drugs: Education, Prevention, and Policy*, 19 (1), 1–10.
- Borras, E., Coutelle, C., Rosell, A. et al. (2000). Genetic polymorphism of alcohol dehydrogenase in europeans: the ADH2*2 allele decreases the risk for alcoholism and is associated with ADH3*1. *Hepatology*, 31 (4), 984–989.
- Csémy, L., Chomynová, P., & Sadílek, P. (2009). *Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách (ESPAD) – Výsledky průzkumu v České republice v roce 2007*. Praha: Úřad vlády České republiky. ISBN 978-80-87041-94-9.
- Derevensky, J. L., & Gupta, R. (2004). *Gambling problems in youth: theoretical and applied perspectives*. New York, NY: Springer.
- Forster, J., Chen, V., Blaine, T. et al. (2003). Social exchange of cigarettes by youth. *Tobacco control*, 12, 148–154.
- Gil, A. G., Wagner, E. F., & Tubman, J. G. (2004). Associations between early-adolescent substance use and subsequent young-adult substance use disorders and psychiatric disorders among a multiethnic male sample in South Florida. *Am J Public Health*, 94, 1603–1609.

- Lowinson, J. H. (2004). *Substance abuse: a comprehensive textbook* (4th ed.). Lippincott: Williams & Wilkins.
- Newcomb, M. D., Maddahian, E., & Bentler, P. M. (1986). Risk factors for drug use among adolescents: concurrent and longitudinal analyses. *Am J Public Health*, 76, 525–531.
- Rohde, P., Lewinsohn, P. M., Seeley, J. R. et al. (2007). Psychosocial functioning of adults who experienced substance use disorders as adolescents. *Psychol Addict Behav*, 21, 155–164.
- Tubman, J. G., Vicary, J.R., von Eye, A., & Lerner, J.V. (1990). Longitudinal substance use and adult adjustment. *J Subst Abuse*, 2, 317–334.
- Young, K. (1998). *Caught in the net*. New York: John Wiley & Sons.